

Pelcz Katalin*

A NYELVI MINTÁK MEGJELENÉSI FORMÁI A 19. SZÁZADI MAGYAR NYELVKÖNYVEKBEN

A magyar mint idegen nyelv története tartogat még számunkra feltáratlan területeket. A magyar grammatikák, nyelvkönyvek vizsgálata, számos tanulságot rejt; a módszertan, a nyelvfelfogás és a közvetített tartalom tekintetében is igen érdekes kutatási területtel szolgálnak.

A 18–19. század nyelvkönyvei elsősorban a nyelvészet, a történettudomány, a pedagógia által vizsgálendő témák, amelyek egyben kordokumentumok, ismerethordozók, pedagógiai eszközök és szocializációs tényezők (Dárdai 2002: 20). A 18. századig már számos nyelvtankönyv és gyakorlati nyelvtan, sőt speciális célcsoportoknak szánt oktatókönyv látott napvilágot, jelentős paradigmaváltást azonban csak a 19. század hozott. Ebben az időben születik meg a mai értelemben vett nyelvészet, és ebben az időben válik el egymástól a magyar mint anyanyelv és a magyar mint idegen (vagy környezet-) nyelv tanulmányozói számára készült nyelvleírás. A 18. században és az azt megelőző korszakban a nyelvtanok egyértelműen nyelvtanítási, s nem tudományos, elméleti céllal íródtak.

Ahhoz, hogy adekvát módon vizsgálhassuk a magyar nyelvoktatás ezen korszakát, nem elegendő a nyelvkönyvek elemzése, összehasonlítása, hanem szükséges a korvizsgálat, életutak, korabeli folyóiratok, szellemi élet és irányzatok vizsgálata is. Szükséges látni, hogy melyek voltak egy adott időszakban az adott nemzetek között a fő politikai, társadalmi, filozófiai, vallási, tudományos, művészeti, irodalmi kapcsolatok. A kor általános ismerete nélkül rosszul értelmezhetjük a tényeket.

Legvilágosabban II. József oktatáspolitikájában fogalmazódnak meg azok a (neo)humanista oktatási célok, melyek a 19. század első felében teljesednek ki. A tanítás legfőbb célkitűzése az értelem kiművelése, a gondolkodás fejlesztése, a tudás utáni vágy felkeltése, valamint a jó és helyes esztétikai ízlés kialakítása (vö. Mészáros–Németh–Pukánszky 2005: 290).

---

* Pelcz Katalin, PhD hallgató, nyelvtanár, Pécsi Tudományegyetem, Nemzetközi Oktatási Központ, kata@isc.pte.hu

A nyelvújítás hatására elindult a nyelvről szóló elmélkedés, felgyorsult az a folyamat, amely szerint a nyelv csupán eszközként van jelen a közgondolkodásban. A nyelvet a nyelvtudósok, nyelvművelők, az írók és a költők tudatosan alakították, formálták, fejlesztették és elemezték.

Magyarországon megalakult az Akadémia (1830), 1832-ben elkészült a helyesírási szabályzat, 1847-ben megjelent *A magyar nyelv rendszere*, s 1862 és 1874 között kiadták *A magyar nyelv szótárát*, 1855-től megjelent meg a *Magyar Nyelvészet* folyóirat. Az Akadémia pártolta a nyelvújítást. 1872-ben megindította a – ma is megjelenő – *Magyar Nyelvőrt*, melynek szerkesztését a harcias Szarvas Gáborra bízták.

A nyelvújításról a nyelvkönyveink is szót ejtenek. Ezt olvashatjuk Mailáth 1841-ben megjelent tankönyvében: „«Die ungarische Sprache ist unmöglich zu lernen, indem täglich neue und neue Wörter geschmiedet werden, so daß man nicht sicher ist, ob dasjenige morgen bestehen wird, was man heute gelernt,- denn das Wortschmieden geht in's Unendliche!» Mit nichten! Es ist wohl wahr, daß die Wortbildung, nicht aber die Grundregeln der Sprache, wofür wir eine mündlich genaue, wenn auch nicht schriftlich sisthematische Grammatik und Syntax besitzen, – gegenwärtig im Gähren ist; aber was thut das? Ist darum etwas eine Umwälzung der ganzen Sprache zu befürchten? Habe denn andere Sprache nicht dieselbe Krisis erlitten? und dennoch!” (“«A magyar nyelvet lehetetlen megtanulni. Naponta új és újabb szavakat eszelnek ki, így nem lehetünk abban biztosak, hogy amit ma megtanultunk, holnap még érvényben van-e; ez a szóalkotás végeláthatatlan folyamat!» Ez elvetendő! Az igaz, hogy a szóképzés jelenleg is forrong – na és? Ez viszont nem igaz a nyelv alapszabályaira, melynél – bár írásban nem szisztematikus –, de a beszédben pontos nyelvtannal és szintaxissal rendelkezik. Az új szavak keletkezése olyan változás lenne, melytől az egész nyelvnek tartania kellene? Vagy más nyelvek nem szenvedték el ezt a krízist? Dehogynem!” (ford tőlem P. K.).

Tudományos igényű könyvek jelennek meg, melyeknek célja, hogy egy széles olvasótábor számára mutassák be a magyar nyelvet. Balassa ismeretterjesztő könyvecskéjének bevezetőjében a következőket olvashatjuk: „Az élő nyelv nem megállapodott rendszere a szabályoknak, melyeket csak meg kell tanulni, hanem folyton fejlődő szervezet, mely minden egyes beszélő ajkán majdnem napról-napra változik, szavakban és nyelvtani alakokban gazdagodik és szegényedik. A nyelv nem is létezik önállóan, hanem csakis bennünk, a beszélő egységében él és fejlődik” (Balassa 1899: 1).

A társadalom változásait követve a kommunikációs szintek és stílusok új elemekkel gazdagodtak (polgári társalgás, kereskedelmi nyelv változása, tudományos értekezések). A nyelvoktatás hatósugarába vonja a célnyelvi gondolkodás megértésének és összegzésének képességét is.

A nyelvi sztenderdizáció folyamata lényegében lezárult, az írott nyelv szabályai már nemcsak kialakultak, hanem el is terjedtek (helyesírás: fonetikai elv, a szóelemző elv és a hagyomány egyensúlya, hangok jelölése, betűváltozatok elhagyása stb.). Ugyanakkor a nyelvi norma fogalma jóval tágabb volt, mint napjainkban, több változat él egymás mellett, és jóval erősebbek voltak a dialektusok hatásai.

A 18. század végére kibontakoztak a nemzeti mozgalmak. Ezek a nemzeti mozgalmak viszont nem feltétlen az uralkodóház törekvései ellen irányultak, sőt, számos esetben a nemzeti törekvések meghallgatásra találtak az udvarnál. A monarchia népei a német példát alapul véve kezdték meg a nyelveik modernizálását, standardizálását és a nyelvtanok megújítását. A 18. századi nyelvújítási folyamatok a bécsi udvarral szövetségben, a kiváltságok megőrzésével párhuzamosan zajlottak. A nyelvpolitikai viszonyok hatása közvetett ebben az időszakban a magyar mint idegen nyelv oktatásban: a nyelv státusát, használati gyakoriságát tudják irányítani. A 18. század a nyelvek szemléletében és az oktatásában is új irányvonalat adott.

A 18. századtól az Osztrák–Magyar Monarchia területén virágzott a nyelvoktatás. A korszakban számos grammatika és oktatókönyv jelent meg, s közülük nem kevés élt meg több kiadást. A szerzők egy része katolikus, más része protestáns volt, de szinte valamennyiüknek a peregrináció keretében külföldön eltöltött éveik alatt megtanult klasszikus és vulgáris nyelvek keltették fel érdeklődését anyanyelvük rendszere iránt.

A nyelvpedagógia területei körvonalazódnak a korszakban; számos gondolatot találunk a nyelvkönyvekben és a cikkekben, melyek a tananyag, az oktatásmódszertan, a motiváció, a beszédműfajok, az osztálytermi eljárások, a nyelvelsajátítás és nyelvtanulás, a nyelvi szokások stb. területét érintik. Riedl Szende tollából származik a következő idézet, amely 1856-ban látott napvilágot a *Magyar Nyelvészet* első számának hasábján: „Két egymástól különböző szempont van, mellyeken a’ nyelvtanulás kétféle iránya alapszik, t. i. gyakorlati, és elméleti. Az első irányba mindazok haladnak, kik a’ nyelvet csupán eszközül tekintvén az olvasás, írás, ’s beszélésbeni jártasságot iparkodnak elérni, hogy vagy embertársaikkal közlekedhessenek, vagy némelly tudományos- ’s művészeti ágba mélyebben pillanthassanak, (ezen indokból tanulják pl. a’ tudósok, az orvosok stb. a’ latin, a’ görög nyelvet); vagy végre, hogy a’ nyelv irodalmi kincseit megérthessék. A’ másik, t. i. elméleti szemponton, a’ tanulás célját maga a nyelv képezi, különösen pedig annak bölcsészeti, történelmi megállapíttatása, grammatikai szerkezete, ’s az ezen alapuló törvények, mellyek egyszersmind a’ nyelv anyagának a’ gondolatok kifejezésére mikénti felhasználását meghatározzák; továbbá a’ nyelv szelleme, története, más rokon és nem rokon nyelvekhez viszony stb.. A’ gyakorlati nyelvtanítás divatban van, mióta emberek léteznek: az elméleti csak jelen századunkban vergődött fel tekintélyes önállóságra, ’s lett valódi tudománynya” (Riedl 156: 21).

A nyelvoktatás nyelvfelfogása – a felvilágosodás eszméinek megfelelően – alapvetően instrumentális, a nyelv mint eszköz jelenik meg, amely leképezi a tőle függetlenül létező valóságot. A nyelvtanulást elősegítő gyakorlati célt a kutató nyelvtanokban behatárolták a klasszikus latin hagyomány által nyújtott keretek és korlátok, s a nyelvtanítók ezeket a kereteket töltötték fel a metanyelvi tartalommal. A nyelvkönyvek első része – latin és német hatásra – jellemzően leíró tartalmú. A könyvek további részei – a gyakori szófordulatokat, dialógusmintákat, esetleg tematikusan összeállított szólistákat, mondatgyűjteményeket, beszédmintákat vagy/és olvasókönyvet tartalmazó részek – túlnyomó többségben elszakadnak a már kialakult hagyományoktól. Ezek a részek több szempontból is a kutatás tárgyává

A. Állott⁽¹⁾ jó én vagy, jó⁽²⁾, tud⁽³⁾ ál-
jok⁽⁴⁾ meg. —

1) Jófe az, 2) Jó, 3) Jó, 4) Jó, 5) Jó, 6) Jó, 7) Jó, 8) Jó, 9) Jó, 10) Jó, 11) Jó, 12) Jó, 13) Jó, 14) Jó, 15) Jó, 16) Jó, 17) Jó, 18) Jó, 19) Jó, 20) Jó, 21) Jó, 22) Jó, 23) Jó, 24) Jó, 25) Jó, 26) Jó, 27) Jó, 28) Jó, 29) Jó, 30) Jó, 31) Jó, 32) Jó, 33) Jó, 34) Jó, 35) Jó, 36) Jó, 37) Jó, 38) Jó, 39) Jó, 40) Jó, 41) Jó, 42) Jó, 43) Jó, 44) Jó, 45) Jó, 46) Jó, 47) Jó, 48) Jó, 49) Jó, 50) Jó, 51) Jó, 52) Jó, 53) Jó, 54) Jó, 55) Jó, 56) Jó, 57) Jó, 58) Jó, 59) Jó, 60) Jó, 61) Jó, 62) Jó, 63) Jó, 64) Jó, 65) Jó, 66) Jó, 67) Jó, 68) Jó, 69) Jó, 70) Jó, 71) Jó, 72) Jó, 73) Jó, 74) Jó, 75) Jó, 76) Jó, 77) Jó, 78) Jó, 79) Jó, 80) Jó, 81) Jó, 82) Jó, 83) Jó, 84) Jó, 85) Jó, 86) Jó, 87) Jó, 88) Jó, 89) Jó, 90) Jó, 91) Jó, 92) Jó, 93) Jó, 94) Jó, 95) Jó, 96) Jó, 97) Jó, 98) Jó, 99) Jó, 100) Jó.

2.

Luiza és a székelyek.

L. Mit csinál a székelyek?

Sz. Ma kenyért székelyek, kasszonyok; dagasztok. —

L. Kenyér? hát? da tud? kenyért székely? —

Sz. Hogy ne? tudok? az rossz gazdaságok, ki nem tud kenyért székely. —

L. Tisztán meg? engem is; hát székelyek? —

Sz. László? —

L. Hát a László kasszony? —

Sz. Békés⁽¹⁾ vagy székely⁽²⁾. A székely⁽³⁾ meg-
érti⁽⁴⁾, a kasszony⁽⁵⁾, csak⁽⁶⁾ mint zink ideham⁽⁷⁾
a kasszony megérti. —

L. De hogy lesz az László a kasszony? —

Sz. Kétség⁽¹⁾ László vanok és megértik⁽²⁾ a
székely⁽³⁾ hogy valami pászok⁽⁴⁾ béké ne kerüljen⁽⁵⁾;
azaz⁽⁶⁾ vinni és kasszony⁽⁷⁾ összekötve⁽⁸⁾ és meg-

157

hagyom⁽⁹⁾ kasszony⁽¹⁰⁾. Majd⁽¹¹⁾ söt tessen béké⁽¹²⁾ és meg-
dagasztom⁽¹³⁾. Két-három óra alatt⁽¹⁴⁾ a tésztamagból⁽¹⁵⁾,
szén rúgó⁽¹⁶⁾ székely⁽¹⁷⁾ adok neki és elvinnem a pászok⁽¹⁸⁾.
A pék egy nagy kasszony⁽¹⁹⁾ tésztát rak⁽²⁰⁾, és mikor
már jól sült⁽²¹⁾, botani lapátal⁽²²⁾ a tésztát és meg-
sült⁽²³⁾. —

L. Hát kasszony⁽¹⁾! én eddig csak enni tudtam a
kenyért, kasszony⁽²⁾ nem. Ne is⁽³⁾ nagy tessen, én is
egy kasszony tudni. Én is jó gazdaságok akarok lenni,
székely, székely⁽⁴⁾, mint én. Egy⁽⁵⁾, megérti red⁽⁶⁾. —

Sz. Székely⁽¹⁾, kedves kasszony.

1) székely, 2) székely, 3) székely, 4) székely, 5) székely,
6) székely, 7) székely, 8) székely, 9) székely, 10) székely,
11) székely, 12) székely, 13) székely, 14) székely, 15) székely,
16) székely, 17) székely, 18) székely, 19) székely, 20) székely,
21) székely, 22) székely, 23) székely, 24) székely, 25) székely,
26) székely, 27) székely, 28) székely, 29) székely, 30) székely,
31) székely, 32) székely, 33) székely, 34) székely, 35) székely,
36) székely, 37) székely, 38) székely, 39) székely, 40) székely,
41) székely, 42) székely, 43) székely, 44) székely, 45) székely,
46) székely, 47) székely, 48) székely, 49) székely, 50) székely,
51) székely, 52) székely, 53) székely, 54) székely, 55) székely,
56) székely, 57) székely, 58) székely, 59) székely, 60) székely,
61) székely, 62) székely, 63) székely, 64) székely, 65) székely,
66) székely, 67) székely, 68) székely, 69) székely, 70) székely,
71) székely, 72) székely, 73) székely, 74) székely, 75) székely,
76) székely, 77) székely, 78) székely, 79) székely, 80) székely,
81) székely, 82) székely, 83) székely, 84) székely, 85) székely,
86) székely, 87) székely, 88) székely, 89) székely, 90) székely,
91) székely, 92) székely, 93) székely, 94) székely, 95) székely,
96) székely, 97) székely, 98) székely, 99) székely, 100) székely.

3.

Az orvos⁽¹⁾ és a pászok⁽²⁾.

Ö. Isten kasszony⁽¹⁾, gazdaság⁽²⁾ nem; mi baja van⁽³⁾? —

P. Én nagyon beteg vagyok; mindennemű⁽⁴⁾ faj. —

Ö. Mindaz⁽¹⁾. —

P. Igaz, orvos úr; mindennemű⁽¹⁾ faj, székely⁽²⁾ béké⁽³⁾
mind⁽⁴⁾. —

Nikolaus Fodor (1894: 156–7)

Wilhelm von Humboldt: A nyelv kulturális szubjektivitást fejez ki, amely történelmileg meghatározott. A nyelv a kultúrát mint kifejezőeszközt egyidejűleg meg is határozza. Tehát egy nyelv ismerete identikus ennek a kultúrának az ismeretével (vö. Humboldt 1822).

Az országismeret oktatása a 19. század második felére vezethető vissza. Ebben az időben azonban „reáliaismeret”-nek (*Realienkunde*) nevezetett, az oktatási koncepcióját a hasznos adatszertű tudás átadása határozta meg a célnyelvi ország minden területére kiterjedve. Találunk különféle gazdaságföldrajzi, történelmi, politikai adatokat, megjelennek különböző ünnepi szokások, énekek, imádságok stb.

Mint az a fenti példaszövegekben is látható a könyvek példamondatai erősen a szituációhoz, a mindennapi élethelyzetekhez kötöttek, nem összetettek, s rövidségük okán könnyen megjegyezhetőek. A memorizálást az is elősegíthette, hogy lexikailag nem túltelítettek. A mondatok témájáról arra következtethetünk, hogy felnőtt nyelvtanulók számára lettek összeállítva. A korpuszt gyakran az állandósult kifejezéseket tartalmazó mondatok alkotják, amelyek megértésén és elsajátításán keresztül a metaforikus nyelvhasználat és az elvont fogalmak kapcsolata is elsajátítható. A mondatközpontúság és a beszédközpontúság együttes érvényesítése figyelhető meg. Egyes esetekben – általában tipográfiailag jelöletlen módon – a mondatközpontú tanítást felváltja a szövegeközpontúság, mely már a szöveg egységeit tanítja. A beszélt nyelvet mint élő szokásrendszert, szintagmákból álló mondatokat tárja elénk.

Johann Reméle (1856: 252–3)

A párbeszédminták és szituatív mondatok – amint az a szövegpéldákban látható – zárt és nyitott feladatként is alkalmazhatók voltak a nyelvórán. Abban az esetben, ha a tanár a mondatokat fordítási gyakorlatokként alkalmazta, ahol csupán egy helyes megoldást fogadott el, a feladatok zárttá váltak; a szerepjátékok és a fordítás nyújtotta több megoldás esetén a nyelvi és kulturális variabilitás készségét is fejleszthették ezekkel a gyakorlatokkal. Minden esetben nagy figyelmet fordítottak arra, hogy az anyanyelvi kompetenciának megfelelő, élő nyelvhasználatot tükröző

- Kosáry Domokos 1980. *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mailáth von Székely, Anton 1841. *Ungarische Sprachlehre nach der alten (als einzigen) Methoden und nach den Grundregeln der Ungarischen Gelehrten = Gesellschaft*. Gedruckt bei Anton Benko, Wien.
- Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla 2005. *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Reméle, Johann 1856. *Lehrbuch der ungarischen Sprache*. Fünfte Aufgabe, Wien.
- Riedl Szende 1856. A nyelvészetről általában. *Magyar Nyelvészet*. Első évfolyam. Pest. 20–30.
- Samarjay, Carl 1889. *Praktische Anleitung zur schnellen und leichten Erlernung der ungarischen Sprache nach Dr. P. Abn's bekannter Lehrmethode*. 125. Aufgabe, Verlag von Wilhelm Lauffer, Budapest.